

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De intieme afstandelijkheid van het subject

Michel Thys

Subjectiviteit laat zich beschrijven als een combinatie van afstand van en nabijheid tot zichzelf. Deze intieme afstandelijkheid wordt gekenmerkt door een zekere beweging tussen distantïering en toenadering van het subject ten opzichte van zijn innerlijke aangrijpingspunt. Aantasting van de wederkerigheid van deze beweging leidt in laatste instantie tot psychotisch zelfverlies en toont meteen de klinische grenzen van de psychoanalyse, die ze zelf oproept.

Close-up en panorama

De bedoeling van dit artikel is het thema van de distantie enigszins theoretisch te situeren. Dit zal slechts in enkele grove lijnen en vanuit een beperkte invalshoek gebeuren. Psychoanalytische theorie dient echter steeds te verwijzen naar de klinische praktijk, ook al moeten we ons geen illusies maken over de volledige ophefbaarheid van de afstand tussen beide, vandaar: verwijzen (vgl. Thys 1998b). Daarom wil ik deze theoretische situering inbedden in een klinische vraagstelling.

Mensen die zich aanmelden voor psychoanalyse of psychotherapie zeggen wel eens dat ze dicht bij zichzelf willen komen, dat ze zich te ver van zichzelf bevinden, dat ze hun innerlijke wereld uit het oog verloren, de afstand ten opzichte van hun gevoelens willen verkleinen, weer in hun gevoel willen geraken, of iets dergelijks. Bij anderen heeft de klacht juist eerder te maken met zich opgesloten voelen in zichzelf, te dicht op zichzelf zitten, overspoeld worden door emoties waar ze geen afstand van kunnen nemen,

M. Thys is psycholoog en psychoanalyticus, lid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en van de Belgische School voor Psychoanalyse, werkzaam in het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg Cidar te Antwerpen-Merksem, medewerker aan de postgraduaatopleiding Psychoanalytische Psychotherapie van de K.U. Leuven.
Correspondentieadres: Kapelsesteenweg 274, B-2930 Brasschaat.

zich emotioneel niet kunnen distantiëren van pijnlijke ervaringen uit het verleden, enzovoort. Té ver of té dicht dus ten opzichte van iets, iets in zichzelf.

In haar praktijk krijgt de psychoanalyse te maken met dergelijke oncomfortabele afstandelijkheden, die we in allerlei gradaties ontmoeten en met diverse pathologieën in verband kunnen brengen. De toenadering van beide polen lijkt samen te gaan met zelfvervreemding en zelfverlies. In de beide richtingen, een te grote of een te kleine afstand ten opzichte van zichzelf, is er sprake van een te beperkte innerlijke bewegingsvrijheid. Uiteindelijk monden beide mijns inziens uit in een psychotische toestand van compleet isolement met grondige aantasting van de subjectiviteit. Distantie is één van de mogelijke invalshoeken om dissociatieve en psychotische verschijnselen te bekijken.

Om een beeld te gebruiken – afstand gaat ook over verbeelding: zowel bij een te sterke close-up als bij een te weids panorama verliest het subject zichzelf uit het oog. Ofwel het ziet enkel nog een monsterlijk uitvergrote porie, of het oog, nochtans de spiegel van de ziel, is nog slechts de oneindige duisternis van een reusachtige pupil, ofwel zijn hele persoon wordt gereduceerd tot een onooglijk stipje in een onmetelijke ruimte. Daartussen is er dan blijkbaar iets als de ‘juiste afstand’, niet te dichtbij en niet te ver weg. Het is deze juiste afstand ten opzichte van zichzelf, door mij de ‘intieme afstandelijkheid van het subject’ genoemd, die ik in wat volgt probeer te thematiseren.

Men zou kunnen zeggen dat het een doelstelling is van elke psychoanalytische therapie de patiënt tot deze juiste afstand ten opzichte van zichzelf te brengen, wat dan betekent dat hij in het ene geval moet uitzoomen en in het andere geval inzoomen. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan de analysante die volgende droom vertelt: ‘Ik lig hier op de divan en spreek en u zit niet in die stoel maar ik zit in die stoel. Ik ben op de twee plaatsen tegelijk.’ De eerste gedachte die bij haar opkomt, is: ‘Ik ben mijn eigen psychoanalyticus.’ De analysante komt met zichzelf in contact door een zekere afstand ten opzichte van zichzelf te nemen. Of de analysant die in de eindfase van zijn analyse spreekt over hoe hij zich tijdens de analyse steeds meer in contact voelt komen met een levendige kern in zichzelf. Hij voelt de afstand ten opzichte van zichzelf kleiner worden.

Maar ook de psychoanalyse zelf kent haar uitersten: aan de ene kant is ze erop gericht de patiënt ‘bij zichzelf’ te brengen, bij zijn diepste unieke singulariteit; aan de andere kant is het haar erom te doen de patiënt zijn nietigheid in het onmetelijke universum onder ogen te doen zien. Hoe ver kunnen we echter gaan in deze ‘verdichting’ of ‘verdunding’ van het subject? De beide (aantrekkings)polen – de close-up en het panorama – vinden we terug in het analytisch denken en ze vormen de grenzen van het klinische werk. Zoals het subject, moet ook de psychoanalyse de juiste afstand zien te vinden om de patiënt te kunnen helpen en om zelf als klinische praktijk

te kunnen functioneren. Aan deze beschouwingen kan men vragen verbinden over diagnostiek, indicatiestelling, techniek en ethiek.

Wie is de klos?

De kleinzoon van Freud bekommerde zich in de *Spielerei* met zijn houten klosje minder om de rare gedachtespinsels van zijn grootvader dan om de afwezigheid van zijn moeder (Freud 1920). Met het 'fort-da'-spelletje speelde het kind het verdwijnen en terugkeren van zijn moeder. Verdwijnen en terugkeren. 'De interpretatie van het spel lag nu voor de hand', schrijft Freud, 'Het had te maken met de grote culturele prestatie van het kind, de door hem gerealiseerde driftafstand (afstand van driftbevrediging), die inhield dat hij het weggaan van zijn moeder zonder tegenstribbelen toestond' (Freud 1920, p. 109, mijn cursivering). In één zin en in één adem weet Freud hier de positie van subject en object te onderscheiden én te verstrengelen. Die ene adem, het Griekse *psuchè*, is precies het psychische. Het gaat niet enkel om de afstand tot de moeder, het (externe) object, maar ook om de afstand tot iets (de drift) in zichzelf. In dit citaat zien we meteen de twee kanten van de distantieproblematiek: de intersubjectieve distantie ten opzichte van het object en de intrasubjectieve distantie ten opzichte van (iets in) zichzelf. Deze beide dimensies van de subjectiviteit, die onderling wel te onderscheiden maar in werkelijkheid niet te scheiden zijn, werden door latere auteurs verder ontwikkeld en met diverse concepten bekleed.¹ Ik zal me verder concentreren op de intrasubjectieve pool (Thys 1998b): de afstand van het subject ten opzichte van zichzelf.

Deze intrasubjectieve afstand komt nog sterker naar voren in een voetnoot van Freud op dezelfde bladzijde: 'Al spoedig bleek echter, dat het kind tijdens dit lange alleen zijn een middel had gevonden om zichzelf te laten verdwijnen. Het had zijn beeltenis ontdekt in de bijna tot de grond reikende staande spiegel en was vervolgens neergehurkt, zodat het spiegelbeeld "fort" (weg) was' (ibid., mijn cursivering). Dit verhaal van het kind met het klosje kan ons zeer ver voeren. De inspiratie die het reeds menig analyticus heeft opgeleverd, betreft doorgaans het symboliseren of verwerken van het verlies van het object (de moeder). Mijn punt is echter dat deze passage bij Freud eveneens gaat over zelfverlies. Het subject is *zélf* de klos. Subjectiviteit is afstand ten opzichte van zichzelf. En zo komen we van de separatie en de objectconstantie bij de 'subjectdistantie'.

Het psychische, deze culturele prestatie – een ander woord is 'symbolisering' – is distantisering. Het is *Versagung*, afstaan, afstand doen van een onmiddellijke toegang of nabijheid tot 'mijzelf'. Reeds het gebruik van dit woord 'mijzelf' impliceert die afstand. Dat object dat ik voor mezelf ben, is mij anderzijds natuurlijk zeer nabij en intiem; het is de intimiteit 'in eigen persoon'. Constituerend voor het menselijke subject is precies deze 'intieme afstandelijkheid', deze aanwezigheid in afwezigheid. Het subject bevindt zich rondom zichzelf, in zijn (on)middellijke omgeving, maar zon-

der dus samen te vallen met dit 'zichzelf'; anders zou immers dit 'zichzelf', dit wederkerend voornaamwoord, geen ruimte meer hebben en wegval-
len. Omgekeerd wordt het subject omgêven door zichzelf; het is als de vluchtige maar onmiskenbare geur van zijn parfum, of als een schaduw, de *shadow of the subject*. Subjectiviteit is onder meer op te vatten als deze speling of *Spielerei* tussen binnen en buiten.

Het subject als boemerang

Om 'mezelf' te kunnen vinden, moet ik er al afstand van genomen hebben. Vinden is denken. Denk aan de uitdrukking 'Ik vind dat ...'. In zijn *Formuleringen over de twee principes van het psychisch gebeuren* doet Freud de belangwekkende vondst van het gelijktijdig ontstaan van driftafstand en denken (Freud 1911, p. 19). De opschorting van de motorische (of zuiver driftmatige) afvoer wordt bewerkstelligd door het denken of symboliseren en vice versa. Denken is een standpunt innemen en is daarom afstand nemen. Van de driftafstand naar de *verdringing* is een kleine stap. En het gegeven dat de afstand zichzelf in één beweging weer wil opheffen, vinden we terug in de *terugkeer van het verdrongene* (Freud 1915a, p. 82). Freud spreekt over afstoting en aantrekking tussen het verdrongene en het bewuste (ibid., p. 76). Verdwijnen en terugkeren. Het subject is niet de klos, het is een boemerang. Het onvermoeibare subject vindt geen 'op de plaats rust'. Het is een wegwerpartikel waar het niet vanaf geraakt. Het subject werpt niet iets weg dat terugkeert, een boemerang. Het subject is zélf de boemerang. Het is eerder nog de beweging van de boemerang, in de twee richtingen. Het is de beweging van de herhalingsdwang, een nietzscheaanse 'eeuwige' wederkeer (vgl. Chapelle 1993) van steeds bijna hetzelfde.

De aantrekkingskracht van het verdrongene gaat volgens Freud uit van de *oerverdringing*, die hij postuleerde als oorspronkelijke scheiding tussen en dus ontstaan van het bewuste en het onbewuste (Freud 1915a, p. 75). Vanaf het begin wordt het subject als wegwerpartikel steeds weer teruggeworpen op zichzelf. We krijgen het onbewuste nooit helemaal te pakken maar we kunnen er ook nooit geheel aan ontsnappen.²

Van iets dat altijd blijft terugkeren, gaat men zich afvragen of het ooit wel is weggeweest. Het blijft – terugkomen. Het subject is voortdurend terug van weggeweest en weg van teruggeweest. Het is altijd tegenwoordig als 'geweest'. Met betrekking tot deze beweging in de twee richtingen, moeten we ons deze twee richtingen voorstellen als (bijna) gelijktijdig én als in elkaars verlengde liggend. De ene beweging ligt vervat in de andere: het afstand nemen is reeds een aanloop tot de terugkeer en omgekeerd. Het verdrongene keert terug in (het product van) de verdringing. De distantie van het subject ten opzichte van zichzelf vinden we ook terug in de hele thematiek van het gedeelde of gedecentreerde subject: het subject is tegelijk gescheiden van en vastgeklonken aan zijn eigen kern. Een min of meer

comfortabele subjectiviteit wordt precies gekenmerkt door dit dynamische evenwicht van intieme afstandelijkheid, die de paradox herbergt van een intrasubjectieve intersubjectiviteit.

Explosie en implosie van het subject

In het spreken over opschorting of uitsstel van de motorische afvoer zit de notie tijd vervat. In het metaforische gebruik van het klosje en de boemerang ontsnappen we niet aan de dimensie van ruimte. In de beschrijving van het subject als beweging (beweging die steeds weer op zichzelf terugkomt) komen het tijds- en ruimteaspect samen. Een beweging is een verplaatsing in de ruimte die een bepaalde tijd beslaat. De mens kan niet denken zonder de noties tijd en ruimte. Dat er geen denken is zonder afstand, zonder *Versagung*, is uitgewerkt door Bion in zijn *A Theory of Thinking* (Bion 1962). Daar stelt hij dat denken een voldoende capaciteit veronderstelt om frustratie te kunnen tolereren, de frustratie ten gevolge van de afwezigheid van het object. In laatste instantie zal het ontbreken van frustratietolerantie de noties tijd en ruimte uitschakelen: 'annihilate space' en 'destroy time' (ibid., p. 113).

Nu kan dit uitschakelen van afstand in de twee richtingen gebeuren. De boemerang kan in de twee richtingen breken en zijn functie verliezen. In verband met het verliezen van de (neurotische) dynamiek van de intieme afstandelijkheid zien we in het werk van Bion vooral de catastrofe van de te grote afstand, terwijl we de dreiging van de te kleine afstand vooral bij Lacan uitgewerkt zien. We zouden kunnen spreken van het bioniaanse panorama en de lacaniaanse close-up.

Bij een gebrek aan frustratietolerantie, aldus Bion, zullen primitieve, nog niet psychische elementen ('bèta-elementen') zich niet kunnen ontwikkelen tot denk- of psychische stof ('alpha-elementen'), maar worden geëvacueerd als 'bad internal objects' (ibid., p. 114). In verband met dit uitschakelen van afstand heeft Bion het over de psychotische patiënt, die zich door deze explosieve evacuatie of *excessieve projectieve identificatie* omgeven weet door losgeslagen 'bizarre objecten' (Bion 1957, 1958). We zouden hier kunnen spreken van een 'excessieve uitzooming'. Het touw aan het klosje of de boemerang is gebroken, zodat hij niet meer terugkeert. Hallucinatoir liggen of zweven de geëvacueerde innerlijke objecten voor het grijpen, maar de patiënt heeft er geen greep op. Hij is afgesplitst van zijn eigen innerlijke aangrijpingspunt. In plaats van een oerverdringing die het verdrongene (gedeeltelijk) doet terugkeren, moeten we hier spreken van een oerknal, waarbij ons begrip afstand verdwijnt in een oneindig uitdijende leegte zonder kern. De toe-eigenings- of terugkeringspool van de distantïering is verbroken. Na de voltooiing van *Between the acts* voelde Virginia Woolf zich versplinterd en vond ze alles uitzichtloos. Kort voor haar zelfmoord schreef ze aan haar zus: 'Ik heb het gevoel dat ik deze keer te ver gegaan ben om terug te keren. Ik ben er nu zeker van dat ik opnieuw gek word' (in Gielen 1998).

Wat nabijheid in afstand of intieme afstandelijkheid had kunnen worden, verwordt tot verstikkende oneindigheid, waarin het subject verschrompelt tot een stip zonder inhoud.³ Het subject krijgt geen hoogte meer van zichzelf. Ieder van ons weet hoe moeilijk het is om de psychotische patiënt 'terug te (gaan) halen' uit die hallucinante oneindigheid naar een begrensde symbolisch universum waarin communicatie mogelijk is. De kern van de subjectiviteit fragmenteert en wordt explosief uit zijn boemerangbaan geslingerd. Elke aantrekkings- of zwaartekracht dreigt opgeheven te worden. De afstand wordt te groot. Bij Bion wordt de distantieproblematiek centrifugaal geformuleerd.

De catastrofe in de andere richting vinden we vooral terug bij Lacan. Daar wordt de afstand te klein. Daar ondergaat het subject een implosie en wordt het, door een loodzware aantrekkingskracht, door zijn eigen kern opgezogen. Elke symboliserende afstandname dreigt weg te vallen. We zouden hier van een *excessieve introjectieve identificatie* of een *excessieve inzooming* kunnen spreken.

In zijn zevende *Séminaire* spreekt Lacan over 'la Chose' of het Ding als ondoorzichtige en ontoegankelijke kern waar het subject omheen cirkelt (Lacan 1986). Via de taal, de symbolen, de symbolische orde blijft het subject op een zekere afstand van het Ding, dat buiten het veld van de betekenissen en dus van betekenis te situeren is. Via de taal is het subject er slechts onrechtstreeks op betrokken. Als het Ding het subject van het verlangen rechtstreeks gaat domineren, dreigt het diens betekeniswereld te vernietigen en aan het subject elke bewegingsruimte te ontnemen (zie Moyaert 1994, p. 108-109). Het Ding is een vreemd lichaam in het centrum van het subject. Žižek zegt: 'Hierop doelt Lacans neologisme *extimité*, de aanduiding van een vreemde in het binnenste van mijn intimiteit' (Žižek 1996, p. 216). En: 'Het subject is wellicht slechts een naam voor deze cirkelbeweging, voor de afstand ten opzichte van het Ding dat "te heet" is om dicht genaderd te kunnen worden' (ibid., mijn cursivering). Het subject is op intieme wijze aan het eraan inherente Ding gehecht, maar moet er tegelijk een minimale afstand tegenover bewaren om niet te desintegreren. Zonder afstand verliezen we elk realiteitsbesef en worden we psychotisch (Žižek 1997, Moyaert 1998). Bij Lacan gaat het dus om de oneindige diepten van de wezenskern zelf van het subject. De lacaniaanse distantieproblematiek wordt vooral centripetaal geformuleerd.

Uitwissing van het subject

Beide extremen, de te grote afstand bij Bion en de te kleine afstand bij Lacan, zijn desastreus voor symbolisering en betekenis en dus voor de subjectiviteit. Het verschil in formulering en gezichtspunt tussen Bion en Lacan – je zou kunnen zeggen dat ze in tegengestelde richting denken – is intrigerend. Welke is de afstand tussen Lacan en Bion? Precies wegens de voortdurende wederkerigheid en dus circulariteit van de

boemerangbeweging lijkt het een kwestie van – Britse of Franse – interpretatie, van op welk ‘moment’ ik de beweging laat aanvatten. Het lijkt erop dat beiden in hun klinisch denken op hun theoretische stappen over de psychose terugkeren: klinisch zal Bion ook oog hebben voor een kleiner worden van de afstand door een ‘moederlijk’ in contact komen met ‘O’⁴, terwijl bij Lacan ook het afstandnemen door ‘vaderlijke’ symbolisering en castratie alle aandacht krijgt. Naast hun duidelijke onderlinge accentverschillen zien we dus ook bij elk van beiden de boemerang tekeergaan.

Wat de positionering van de psychose (en de psychopathologie in het algemeen) betreft, lijken beide benaderingen anderzijds op hetzelfde neer te komen. In beide excessen immers wordt afstand, worden tijd en ruimte uitgeschakeld en is er geen wederkerende beweging meer mogelijk. Les extrêmes se touchent. Te dicht gaat te ver en omgekeerd. In beide gevallen raakt het subject verstrikt in een vreselijk isolement of valt het ten prooi aan de *aphanisis*, zijn eigen uitwissing. Het wederkerend voornaamwoord ‘zichzelf’ is ontdaan van betekenis. Het gaat er dus om de ‘juiste afstand’ (zie Žižek 1997) te bewaren en de boemerang in beweging te houden, dat wil zeggen een bepaalde verhouding tussen aantrekking en afstoting in stand te houden.

Met ‘welbepaalde’ verhouding wordt bedoeld dat aantrekking en afstoting afwisselend de bovenhand hebben, zodat de wederkerigheid van de beweging gevrijwaard blijft. Deze afwisseling is op te vatten als een quasi-gelijktijdigheid, een vliegensvlugge oscillatie tussen heen en weer, zo vliegensvlug dat er een illusie van bewegingloosheid of stabiliteit ontstaat. Het intimistische van de intieme afstandelijkheid betreft dus de bewegingsradius zelf, de afstand ten opzichte van ‘iets’ in zichzelf. Dat ‘iets’ is slechts iets op die intieme afstand, anders blijft er ‘niets’ over. We kunnen daarbij eerder denken aan de bijna onzichtbare vibraties van de vleugels van de kolibrie dan aan de met veel omhaal klapwiekende pelikaan. Als deze afwisseling wegvalt, belandt het subject in de excessen van – ‘bioniaans’ of ‘lacaniaans’ – eenrichtingsverkeer.

Een andere situatie waarin denken en symbolisering worden aangetast, zonder dat er sprake is van een psychotisch proces (maar waarvan de dreiging wel voelbaar kan zijn), is deze waarin aantrekking en afstoting elkaar opheffen omdat ze even sterk zijn. Het subject zit dan werkelijk verstrikt in de verstarde immobiliteit van de fascinatie (zie Thys 1995a, 1995b). Het subject wil angstvallig meer afstand nemen van het fascinerende object/zelf maar is er tegelijk bewegingloos op gefixeerd. Terwijl in de beschreven psychotische excessen de wederkerigheid van de beweging in het gedrang komt, is het hier de beweging zelf die stilvalt. Ook dan valt er niets meer te ‘zien’: het subject zit vast in verblindende navelstaarderij en kan niet meer in- of uitzoomen. Laat ons dus ook de verhouding tussen Lacan en Bion niet vastpinnen op één punt, maar in beweging houden. Juist hun combinatie resulteert in het tweerichtingsverkeer van de boemerangbeweging van de subjectiviteit.⁵

Het is ondertussen duidelijk dat in de psychotische extremen, waarin de notie afstand als zodanig in het gedrang komt, betekenisverlening en -beleving zijn aangetast. Betekenis of symbolisering is immers ook afstand, afstand tussen woord en ding. Zo 'weet' Freuds kleinzoon wel dat het uitspreken van de woorden 'fort' en 'da' niet hetzelfde is als de werkelijke af- en aanwezigheid van de klos-moeder. In de psychose komt dit verschil, deze afstand onder druk te staan. Zowel bij Bion als bij Lacan vinden we de idee terug dat in de psychose het onderscheid tussen woord en ding dreigt weg te vallen. Afstand of verlies is constitutief voor de subjectiviteit. Het wegvallen van afstand (het uit het oog verliezen van het verlies) is in deze dan ook destructief. In beide richtingen kunnen we hier een excessieve werking van de doodsdrijf of van de Thanatospool van de driftmatigheid situeren, die het subject doet ontbinden en verdwijnen *jenseits* van het symbolische.

De klinische boemerang

Aangezien het steeds over beweging gaat, is het begrip 'juiste' afstand wat misleidend. Subjectiviteit veronderstelt immers een zekere speling in de afstand. Als mensen in psychoanalyse of psychotherapie willen om bij zichzelf 'stil' te staan of om innerlijk tot 'rust' te komen, verlangen ze er mijns inziens precies naar op een meer speelse, beweeglijke, creatieve manier met zichzelf (en dus met anderen) in contact te zijn, in plaats van vast te zitten, heen en weer geslingerd te worden of zichzelf in éénrichtingsverkeer compleet te verliezen. Ze verlangen als het ware naar een comfortabelere intieme afstandelijkheid ten opzichte van een innerlijk aangrijpingspunt, of naar een kolibrie-achtige combinatie van beweging en rust, van verandering en stilstand. Mensen willen tegelijk veranderen en dezelfde blijven. Ze willen veranderen om zichzelf te kunnen zijn en ze willen zichzelf zijn om te kunnen veranderen. Intieme afstandelijkheid is precies de gelijktijdigheid van deze beide belevingstoestanden.

Een voor de analysant constructieve analytische ervaring zal eerder resulteren in een verwonderd 'ik ben veranderd en voel me toch (meer dan ooit) dezelfde' dan in een jubelend 'ik voel me een totaal ander mens'. De analytische momenten in het therapeutisch proces zijn eerder gekenmerkt door een zich (onaangenaam) laten verrassen door wat men – vanaf dat moment – altijd al wist dan door een in desoriënterende verbazing naast divan of stoel belanden. Analyse werkt via de herkenning van het vreemde en de verrassing van het vertrouwde (zie Thys 1998b). In het optimale geval leidt de analytische ervaring – alle mogelijke individuele variaties in bewegingsradius in acht genomen – tot de gelijktijdigheid van distantiëring en toenadering, van onteigening en toe-eigening.

Voor het zover komt en ook als het al zover komt, zijn idyllische voorstellingen hier weinig van toepassing. Van psychoanalyse krijg je het heen-en-weer. In al het analytische 'millimeterwerk' (vgl. Wippler-de Bruin 1998,

p. 26) worden niet geringe afstanden afgelegd en raakt men soms het noorden kwijt. Er zijn periodes van stilstand en van hevige schokbewegingen. De analysant wordt pijnlijk geconfronteerd met een dubbel verlies: hij kan noch het luttele zelf noch het grootse universum bezitten.

Ik vermeldde reeds de klinische limieten of risico's waar het psychoanalytisch denken zelf toe uitnodigt, namelijk dat de analytische praktijk de grenzen van de subjectiviteit bevraagt en uitdaagt. In laatste instantie kan de psychoanalytische behandeling de analysant in contact brengen met psychotische randverschijnselen. En uiteraard zijn we allemaal bang voor Virginia Woolf en is het zaak klinisch ver genoeg maar niet te ver te gaan, nog te kunnen terugkeren. Het vinden of benaderen van intieme afstandelijkheid in de kliniek heeft volgens mij altijd op een of andere manier te maken met het 'bewaken' van de spanning tussen intrasubjectieve en intersubjectieve distantie. In de beschreven excessen wordt hun fenomenologisch onderscheid immers opgeheven. Het verschil tussen binnen en buiten valt weg. Bij een excessief uitzoomen of verdunnen wordt heel de binnenwereld geëxternaliseerd en gaat het subject helemaal op in de anderen/het andere. Bij een excessief inzoomen of verdichten wordt heel de buitenwereld geïnternaliseerd en gaan de anderen/het andere helemaal op in het subject. Het betreft hier de balans tussen de door Klein beschreven introjectieve en projectieve processen. Zonder afbakening in mentale tijd en ruimte dreigt het subject te verdwijnen in oneindige leegte.

Anderzijds is het slechts onder de melkweg van het onbewuste dat intimiteit mogelijk is. Geen intimiteit zonder intimidatie, geen onbewuste zonder angst. Met betrekking tot dit in balans brengen speelt eens te meer de therapeutische kracht van het symboliserende, 'overdrachtelijke' spreken, waar het de psychoanalytische praktijk – of ze nu microscoop of telescoop hanteert – uiteindelijk toch steeds om te doen is. Het gaat er dan eerder om het onbewuste te laten spreken, ons te laten aangrijpen door ons innerlijk aangrijpingspunt dan het koste wat kost zelf te willen (be)grijpen.

Zowel bij Lacan als bij Bion wordt de kern van het subject gesitueerd buiten het fenomenale, buiten het symbolische of mentale. Dat ongrijpbare aangrijpingspunt van het subject is onkenbaar, ligt jenseits van ons fenomenaal beperkte kennispotentieel. Keert hier niet (het transcendente van) de freudiaanse oerverdringing terug, het onbeweeglijke zwarte gat dat al het psychische aantrekt en afstoot (voortbrengt) maar waarvan zelf niets terugkeert, dat 'niets' waar 'alles' om draait? Reeds in *Die Traumdeutung* stelt Freud (1900, p. 693) dat de kern van onze persoonlijkheid, die uit onbewuste wensimpulsen bestaat, dwingend is voor alle latere psychische strevingen, maar zelf ongrijpbaar en ontoegankelijk blijft.

En zo keren we – in onze hele boemerangbeweging – terug naar Freud, die de psychoanalytische beweging in het beste geval in intieme afstandelijkheid blijft aantrekken en afstoten.

Noten

1. Men kan zich afvragen welke de afstand is tussen Freud en deze latere denkers en clinici. In dit verband kan verwezen worden naar Klein, Bion, Lacan en Winnicott, waarbij de ene auteur meer aandacht heeft voor de inter-subjectieve en de andere meer voor de intra-subjectieve pool. Voor een overzicht zie bijvoorbeeld Ogden (1994).

2. Freud ziet, in de verhouding tussen het bewuste en het onbewuste, als het ware ook een boemerangbeweging: 'De activiteit van ons zielenleven beweegt immers, heel in het algemeen gesteld, in twee tegenovergestelde richtingen (...)' (Freud 1915b, p. 140, mijn cursivering).

3. In zijn boek *Transformations* verwijst Bion in dit verband naar Pascal: 'Le silence de ces espaces infinis m'effraie' (Bion 1965, p. 171; zie ook Van Bouwel 1998).

4. We kunnen ons inderdaad afvragen of het bioniaanse concept 'O', door Bion opgevat als absolute en oorspronkelijke waarheid van het subject (Bion 1965, p. 70; zie ook Van Bouwel 1998, Cambien 1998, Thys 1998a), te vergelijken is met het lacaniaanse Ding.

5. Freud drukt deze combinatie reeds uit door zowel te wijzen op de ondraaglijkheid van de frustratie (te veraf) als op het reële gevaar van de bevrediging (te dichtbij) (zie b.v. resp. Freud 1924, p. 89; Freud 1940, p. 251).

Literatuur

Bion, W.R. (1957), *Differentiation of the Psychotic from the Non-Psychotic Personalities*. In: W.R. Bion (1967), *Second Thoughts. Selected Papers on Psycho-Analysis*. Karnac, Londen, 1990, p. 43-64.

Bion, W.R. (1958), *On Hallucination*. In: W.R. Bion (1967), *Second Thoughts. Selected Papers on Psycho-Analysis*. Karnac, Londen, 1990, p. 65-85.

Bion, W.R. (1962), *A Theory of Thinking*. In: W.R. Bion (1967), *Second Thoughts. Selected Papers on Psycho-Analysis*. Karnac, Londen, 1990, p. 110-119.

Bion, W.R. (1965), *Transformations*. Karnac, Londen, 1991.

Bion, W.R. (1970), *Attention and Interpretation*. Karnac, Londen, 1988.

Bouwel, L. Van (1998), *De onnoembare dreiging van het heelal – Bion en de psychose*. In: J. Dehing (red.), *Een bundel intense duisternis. Psychoanalytische opstellen rond W.R. Bion*. Garant, Leuven/Apeldoorn, p. 27-51.

Cambien, J. (1998), *De geschiedenis van O en de toekomst van de psychoanalyse*. In: J. Dehing (red.), *Een bundel intense duisternis. Psychoanalytische opstellen rond W.R. Bion*. Garant, Leuven/Apeldoorn, p. 101-110.

Chapelle, D. (1993), *Nietzsche and Psychoanalysis*. State University of New York Press, New York.

Freud, S. (1900), *De droomduiding*.

Nederlandse Editie: *Psychoanalytische Duiding* 2/3. Boom, Meppel/Amsterdam.

Freud, S. (1911), *Formuleringen over de twee principes van het psychisch gebeuren*. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische Theorie* 1. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 15-24.

Freud, S. (1915a), *De verdringing*. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische Theorie* 2. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 73-86.

Freud, S. (1915b), *Het onbewuste*. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische Theorie* 2. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 95-152.

Freud, S. (1920), *Aan gene zijde van het lust-principe*. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische Theorie* 1. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 99-163.

Freud, S. (1924), *Neurose en psychose*. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische theorie* 3. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 87-92.

Freud, S. (1940), *De splitsing van het Ik in het afweerproces*. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische theorie* 3. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 251-254.

Gielen, M. (1998), *Yea, Sussex by the sea*. *De Standaard Magazine* 6 (40), p. 6-10.

Lacan, J. (1986), *Le Séminaire. Livre VII. L'Éthique de la psychanalyse, 1959-1960*. Seuil, Paris.

Moyaert, P. (1994), *Ethiek en sublimatie. Over 'De ethiek van de psychoanalyse' van Jacques Lacan*. SUN, Nijmegen.

Moyaert, P. (1998), Schizofrenie vanuit psychoanalytisch perspectief. *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 4, p. 132-149.

Ogden, T. (1994), *Subjects of Analysis*. Jason Aronson Inc., Northvale/London.

Thys, M. (1995a), Het fascinerende object: een poging tot analyse. *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 1, p. 23-35.

Thys, M. (1995b), De fascinatie voor incest. In: M. Thys en R. Vermote (red.), *Trauma en taboe. Psychoanalytische beschouwingen over incest*. Garant, Leuven/Apeldoorn, p. 85-116.

Thys, M. (1998a), Tussen psychose en mystiek – Bion en de filosofie. In: J. Dehing (red.), *Een bundel intense duisternis. Psychoanalytische*

opstellen rond W.R. Bion. Garant, Leuven/Apeldoorn, p. 85-99.

Thys, M. (1998b), Het 'sujet trouvé'. *Interpreten en subjectiviteit. Psychoanalyse* 12, p. 153-167.

Wippler-de Bruin, A.T. (1998), Veelzeggend zwijgen. In: C. Widlund-Broer en M.H.M. de Wolf (red.), *Morgen verder. Beschouwingen over langdurige psychoanalyse*. Van Gorcum, Assen.

Žižek, S. (1996), *Schuins beziend. Jacques Lacan geïntroduceerd vanuit de populaire cultuur*. Boom, Amsterdam/Meppel.

Žižek, S. (1997), *Het subject en zijn onbehagen. Vijf essays over psychoanalyse en het cartesische cogito*. Boom, Amsterdam/Meppel.

Summary

By the concept of 'intimate distance of the subject' from the self the author means that subjectivity is characterized by the combination of distance and proximity from the self, by intrasubjective reciprocation between distance and proximity. Psychopathology – up to and including psychotic self-loss – can be described in terms of impairment of this reciprocal movement. By means of the metaphor of the boomerang and inspired by Freud, Bion and Lacan, the author describes the problems that arise from too great or too small a distance from the self and puts the clinical question of how the 'right' distance can be found. The problem arises that to some extent psychoanalysis itself – by its investigation of the conditions and the boundaries of subjectivity – both attracts and repels the intimate distance.